

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

На правах рукопису
УДК 980.26

ФІАЛКО Олена Євгенівна

СКІФСЬКИЙ ЦАРСЬКИЙ КУРГАН ОГУЗ

Історичні науки - 07.00.06 - археологія

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1998

Робота виконана у відділі скіфо-античної археології
Інституту археології АН України

Науковий керівник - доктор історичних наук,
професор
Є.В.Черненко

Офіційні опоненти - доктор історичних наук,
професор
Є.В.Яковенко
кандидат історичних наук
К.П.Бунятян

Провідна організація - Інститут археології АН Росії

Захист відбудеться "8" марта 1994 р. на засіданні
спеціалізованої ради по захисту докторських дисертацій при
Інституті археології АН України за адресою:

252025, м.Київ, вул.Володимирська,8, о 14 годині.

В дисертацію можна ознайомитися у науковій бібліотеці
Інституту археології АН України /м.Київ, вул.Видубецька,40/.

Автореферат розісланий "21" листопада 1994 р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради
кандидат історичних наук

В.О.Петрашенко

В.О.Петрашенко

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00756708 (X)

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ.

Актуальність теми. З часу відкриття в 1768 році Мельгуновського кургану інтерес до історії скифів та їх старожитностей не вщухає. Рання історія скифів базується на інформації Геродота та інших нарративних джерелах, а Скифія IV ст. до н.е. в значній мірі вивчається по поховальним комплексам курганів, що відображають різні аспекти особистого та суспільного життя номадів. Перш за все, це нижньодніпровські кургани-гіганти Олександрополь, Чортомлик, Солоха та низка менших за розмірами курганів - Козел, Цимбалка, Бердянський, Чмирвова, Гайманова та Товста Могила, Жовтокам'янка, Братолобівка та інші кургани, що подарували світу рідкісні зразки елітно-скифської торевтики.

Останнім часом було видруковано на досить високому науковому рівні ряд великих скифських курганів Степового Придніпров'я, це Краснокутський /А.І.Мелькова/, Товста Могила /Б.М.Мозолевський/, Солоха /А.П.Маніф'вич/, Мелітопольський /О.І.Тереножкін,Б.М.Мозолевський/, Чортомлик /А.Ю.Алексеев,В.Ю.Мурзін,Р.Ролле/, та курганів з сусідніх територій: Курджипський /Л.К.Галаніна/ та Переп'ятиха /С.А.Скорий/. Ці праці вивели скифознавство на новий рівень, але диспропорція між введеними в науковий обіг та розкопаними пам'ятками залишається все ще досить значною.

Монографічні дослідження курганів дозволяють реконструювати соціальну структуру суспільства, визначити політичний та культурний рівень життя скифів, з'ясувати взаємовідносини з греками та іншими етносами, визначити більш чітку хронологію пам'яток, диференціювати масив багатих поховань з виділенням групи власне царських усипальниць.

Крім цього, поховальні комплекси курганів соціальної верхівки виконують функцію резерватів блискучих зразків матеріальної культури та декоративно-прикладного мистецтва, як правило, речей престижного характеру, що були у вжитку не тільки скифів, але й еліти сусідніх етносів - греків, синдів, фракійців та ін. Дійсно, кожен скифський великий курган із поховальним інвентарем, що зберігся, являє собою оригінальне комплексне джерело для вивчення історії та культури скифів.

Серед відомих багатих курганів скифської верхівки до цього часу малодослідженим на сучасному рівні залишався курган Огуз. Відкритий в 1891-1894 рр. М.І.Веселовським та цілком досліджений Ю.В.

Болтриком в 1979–1981 рр., курган за своїми розмірами та багатством поховального інвентарю відноситься до низки таких унікальних курганів-гігантів, як Чортомлик та Олександрополь. Однак у порівнянні з цими, та іншими курганами менших розмірів, в архітектурному відношенні Огуз являв собою рідкий взірець скіфо-елліністської поховальної традиції. Він мав також один з найбагатіших поховальних комплексів речей, що належали до різних етносів. Все це дозволяє вважати Огуз своєрідною синкретичною пам'яткою на півдні сучасної України.

Між тим, незважаючи на значення кургану Огуз для історії та культури скіфів IV ст. до н.е., йому приділялось мало уваги. Лише в останній час в процесі порівняльного аналізу матеріалів /Мозолевський, 1979, 1988; Генінг, 1984; Курочкін, 1980, 1991/ та виділення власне курганів царів /Ілліноська, Тереножкін, 1983; Алексеев, 1992/ дещо підвищилось значення кургану Огуз серед інших усипалень його рівня. Однак з різних таблиць, що ранжирують кургани скіфської аристократії, Огуз до цього часу не має визначеного місця. Причиною тому пограбованість комплексу, давність перших розкопок та розпорошеність інформації про матеріали кургану, а також відсутність узагальнюючої роботи про перші його дослідження.

Внаслідок усього згаданого слід зауважити, що в історіографії відсутнє узагальнююче дослідження одного з визначних скіфських царських курганів, яким є Огуз, немає цільної характеристики поховальних споруд в їх співставленні з іншими пам'ятками такого плану, не проаналізовано весь комплекс поховального інвентарю, не встановлена чітка хронологія та не визначене його місце серед інших курганів Скіфії. Це в значній ступені збіднює нашу уяву про історію та культуру скіфів в IV ст. до н.е. Тому комплексне вивчення кургану Огуз є цілком назрілим й актуальним й покликано заповнити одну з лакун в серії досліджень повністю розкопаних скіфських курганів.

Мета та завдання роботи. Метою роботи є комплексне монографічне дослідження кургану Огуз. Це включає, перш за все, зведення та систематизацію всього наявного матеріалу, що був отриманий в різні роки досліджень, та всебічне вивчення поховального комплексу Огузу із залученням широкого кола поховань скіфської верхівки IV ст. до н.е. Згідно з цим визначилися головні завдання дослідження: розподіл змішаних комплексів Центральної поховальної споруди та Південної могили; реконструкція поховальної процедури та споруд;

порівняння поховального обряду та інвентаря огузських комплексів з могилами інших представників скіфської верхівки та визначення соціальної позиції головного небіжчика Огузу; встановлення хронологічних рамок комплексу та схеми відносної хронології могил царів другої половини IV ст. до н.е.; реконструкція династичної історії та співвідношення пам'ятки із історичними реаліями півдня Східної Європи останньої третини IV ст. до н.е.

Джерельною базою роботи є колекції знахідок з кургану Огуз, що зберігаються в Інституті археології АН України, Державному Ермітажі в Санкт-Петербурзі, Музеї Історичних коштовностей України. Використані архівні джерела, що зберігаються в Науковому архіві ІА АН України, рукописному фонді ІІМК РАН, Відділі писемних джерел ДІМа, особистому архіві О.М.Лескова. Порівняльний аналіз матеріалів з кургану Огуз потребував ретельної проробки матеріалів курганів скіфської еліти. Оскільки в пам'ятці наявні речі фракійського та грецького походження, для порівняння залучаються знахідки з території Болгарії, Румунії, Східного Криму та Тамані.

Наукове новина роботи. Повне дослідження кургану дозволило проаналізувати і зрозуміти архівні матеріали попередніх розкопок, що дало можливість відтворити картину устрою поховального комплексу. Чітка стратиграфічна ситуація насипу кургану є своєрідним еталоном для виділення конструктивних елементів в інших скіфських насипах. Б першу чергу йдеться про так звані "пройоми-доріжки" та первісні обваловки, зафіксовані та вперше інтерпретовані під час дослідження Огузу. В науковий обіг вводиться простежений та зафіксований в Огузі принцип наявності двох синхронних входів до поховальної споруди - довгий дромос для головного похованого та "короткий хід" для залежних осіб, який при екстремальній на інші кургани скіфської знаті дозволяє істотно відкорегувати уявлення про внутрішню будову цих пам'яток та уточнити хронологічні позиції багатьох ключових поховальних комплексів. Визначено питання виробництва прикрас коня фракійського типу, як таких, що дійсно походять з території Фракії. Атрибутовано ряд знахідок, що в скіфських пам'ятках раніше вважались невизначеними /гістьні платівки - ордоба шкатулки та саркофагу, золоті аполлопей-крипундії, золоті воронкоподібні прикраси-амулети та ін./. Внаслідок всебічного вивчення джерела, вперше робиться спроба пов'язати археологічний комплекс з конкретною історичною особою, що в свою чергу дозволяє під іншим кутом зору розглянути найбільші кургани степу і, таким чи-

ном, династичну історію Скіфії ІУ ст. до н.е.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання висновків дисертації під час написання узагальнюючих праць з історії та археології України, при читанні спецкурсів у вузах, розробці та побудові музейних та виставочних експозицій. Запропоновані висновки з питань, що розглядаються, можуть використовуватись при практичній діяльності дослідників скіфських пам'яток.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дисертації опубліковані в друкованих роботах, викладені в доповідях і повідомленнях на республіканських, всесоюзних та регіональних конференціях і наукових семінарах, а також на засіданнях сектору скіфської археології Інститута археології АН України.

Структура роботи. Робота складається з вступу, чотирьох розділів, висновків та додатків. В останніх подані: список літератури та архівних матеріалів, список скорочень, каталог знахідок, альбом ілюстрацій.

ЗМІСТ РОБОТИ.

У вступі обґрунтована актуальність теми, визначені мета і завдання дослідження, джерельна база, висвітлені наукова новина та практична цінність роботи.

Перший розділ присвячений історії дослідження кургану Огуз. В ньому розглядаються: 1. Дореволюційний етап розкопок; 2. Сучасний етап польових досліджень; 3. Історія вивчення матеріалів кургану.

1. Курган Огуз - один з найбільших скіфських курганів Євразійських степів - привертає до себе увагу багатьох дослідників. Перша згадка про цю пам'ятку відноситься до 1864 р. і міститься в повідомленні члена Імператорської археологічної Комісії В.Г.Тізенгаузена, що повідомляє про велетенські розміри двох курганів - Огуза та Солохи. Інформація про розміри і стан насипу Огузу зафіксована в нотатках І.Є.Забеліна, який збирався розкопувати цю пам'ятку в 1865 р., але його наміри не здійснилися.

Історія дослідження Огузу починається з 1891 р. і пов'язана з ім'ям М.І.Веселовського. Розкопки кургану під його керівництвом тривали чотири польових сезони і закінчились в 1894 р. Останній сезон був найбільш вдалим. За цей час в центрі насипу було відкрито величезну чотирикутну яму з трьома нішами, що містили поховання підлеглих осіб, та кам'яним склепом. Нахаль склеп виявився цілком пограбованим. Розкопки кургану не були завершені.

Польове дослідження кургану було відновлене лише у 1902 р. роботами В.М.Рота в південно-західній частині насипу. Були простежені вхідна яма та частина камери бокової Південної могили, а також частина дромосу Центральної могили. Більшість "знахідок" В.М.Рота складала відібрані у селян золоті та срібні прикраси кінської збруї, основна маса яких надійшла в Ермітаж, а невелика кількість опинилася в приватних колекціях, зокрема П.А.Маврогородого та Б.І.Ханенко.

2. Відновлення польових досліджень кургану сталося лише в 1972 р., коли розкопки Огузу очолив О.М.Лесков. Протягом польового сезону було знято до материка чотири траншеї східного останця і три північного.

Подальші розкопки кургану, очолені Ю.В.Болтриком, тривали три польові сезони /1979-1981 рр./. Основною метою їх було повне дослідження пам'ятки. За цей час було досліджено решту насипу, повторно відкриті Центральна поховальна споруда /ЦПС/, яку частково розкопав М.І.Веселовський, та Південна могила, досліджена В.М.Ротом; виявлені невідомі раніше Північна і Західні могили, окрема могила чотирьох коней; поховальна доріжка, що вела до Центральної могили та кістяк коня на ній; кільцевий ривчак, що дав змогу визначити межі насипу, та рештки креліди.

Таким чином, дослідження кургану тривало дев'ять польових сезонів і розтяглося на 90 років.

3. Уже в перших публікаціях досліджень Огузу /М.І.Веселовський, В.М.Рот/ курган був визначений як царський. Проте довгий час він залишався поза увагою вчених. Пояснюється це рядом обставин: недостатністю поховальних споруд; роздрібленістю інвентарного комплексу; тим, що розкопачики фактично не зрозуміли його; тим, що він багато в чому не вкладався в традиційні уявлення про скіфські пам'ятки.

Матеріали Огузу ніколи не розглядалися у сукупності. У присвячених скіфським пам'яткам роботах згадуються чи залучаються до розгляду лише величезний за розмірами курганний насип, кам'яний склеп чи срібні прикраси вузди фракійського типу. Так, в спеціальних працях, що присвячені огляду скіфських старожитностей /М.І.Ростовцев, О.М.Лесков, В.А.Іллінська, О.І.Тереножкін, Р.Ролле/ звичайно повторюється лаконічний переказ інформації М.І.Веселовського. Склад Огузу розглядався в ряді статей та монографій, що порушують

питання походження кам'яних уступчастих склепів /В.Міння, П.М. Шульц, В.Д.Блаватський, А.І.Мелікова/. Виводячи походження уступчастих склепів Боспора від скіфських підмурганних зрубів, більшість авторів пояснює появу подібної споруди в Огузі, з урахуванням будівельної техніки та загального характеру склепу, боспорськими впливами. О.А.Савостіна включила кам'яну споруду Огузу у звід уступчастих склепів Боспору, вирішивши таким чином питання його походження. Оригінальне рішення цього питання належить В.С.Ольховському. Він вважає, що склеп було спроектовано грецьким архітектором, але будівництво його очолював скіф, знайомий з поховальними традиціями населення Прикубання.

Розпочатий ще М.І.Ростовцевим процес хронологічного упорядкування царських могил Скіфії, дуже вдало коректований останнім часом А.Ю.Алексеевим, дозволив побудувати хронологічну низку цих пам'яток. Так, А.Ю.Алексеев, який вважає Огуз різночасовим комплексом, відніс його поховання до пласта В /Центральне/ і Г /"пізніші комплекси"/, датуючи їх відповідно 840-820 і 890-800 рр. до н.е. Ця дата певною мірою узгоджується із спостереженнями Ю.В.Болтрика, який виділив найпізніший хронологічний пласт могил з складною одночасовою спорудою, куди був віднесений і Огуз.

Останнім часом робляться спроби ототожнення похованих в царських могилах з конкретними історичними особами - мова йдеться перш за все про Солоху, Чортомлик, Огуз та Олександрополь. Варіант рішення цього питання запропоновано А.Ю.Алексеевим. Згідно з ним, Центральна могила Чортомлика співвідноситься з царем /"Аноним"/, якого згадував Арріан, для часу ж царя Агара наводиться кілька пам'яток, в тому числі Олександрополь і впускна могила Чортомлика. Інша версія /Ю.В.Болтрик, О.Є.Фіалко/ базується на уточненні дат цих курганів /С.Ю.Монохов/ та визначенні їх як єдиних хронологічних комплексів /Ю.В.Болтрик/. Згідно з ним, Атей співвідноситься з Чортомликом, Огуз же розглядається як могила спадкємця Атея, про смерть якого повідомляв Арріан.

Окремі речі, що були введені в науковий обіг, походять головним чином із дореволюційних колекцій Огуза. Розглядалися вони в двох аспектах: як аналоги для речей із інших пам'яток - золоті бляшки /А.Ю.Алексеев, Л.В.Копейкіна/, бронзовий світильник /А.М. Алексеев/, прикраси кінської збруї /А.І.Мелікова, А.Ю.Алексеев, В.Ю. Мурзін, Р.Ролле/, чи вносили в зводи окремих категорій знахідок -

бронзовий браслет /М.Пардуц, В.Г.Петренко/, буси, золоті привіска та бляшки /Н.А.Онайко/, мезо залізного меча /Б.А.Шрамко, Л.А.Солнцев, Л.Д.Фомін/. Єдиним виключенням є вуздечкові прикраси фракійського типу, які привернули до себе увагу спеціалістів. Більшість їх розглядалась в цілому, лише з урахуванням стилістичних особливостей. Лише один /№ 5/ викликав до себе особливий інтерес і різне тлумачення зображення. В цілому публікація цих речей стала приводом для дискусії щодо їх походження. Більшість дослідників дотримуються двох протилежних точок зору. Так, М.І.Ростовцев, К.Шефольд, І.В.Яценко, В.А.Іллінська відстоюють скіфське походження цих прикрас, в той час як К.Малкіна, Б.Філов, І.Венедіков, Д.Берчу, А.П.Манцевич, В.М.Мозолевський, І.Т.Нікуліце доводять їх фракійське походження. Найбільш помірковану позицію зайняла А.І.Мелькова, яка вважає, що крім єдиного коріння, мала місце довгострокова взаємодія різних традицій виготовлення оздоб кінської упряжі.

Серед робіт, присвячених окремим категоріям огузьких знахідок, слід зазначити лаконічні публікації декора поховального кортежа /С.О.Купрій/, окремих прикрас, вуздечкових уборів, та серію робіт, присвячених виробам із кістки /Ю.В.Болтрик, О.Є.Фіалко/.

Проте аналіз окремих знахідок з Огузу робився поза контексту пам'ятки в цілому, саме тому до цього часу не склався загальна уява про курган, що дало б йому змогу посісти відповідне місце серед синхронних старожитностей Нижнього Подніпров'я.

Другий розділ присвячено поховальному комплексу кургана Огуз і складається він з трьох підрозділів: 1. Місце знаходження кургану; 2. Конструкція насипу та підземних споруд; 3. Порівняльний аналіз поховальної споруди.

І. Виділяються три основні моменти щодо місця знаходження Огузу.

Курган займає центральне місце в степу між Дніпром та Молочною. Насип було збудовано на гребені водорозділу, що, з одного боку, зберігало його від руйнування, а з іншого - надавало домінуючого положення над місцевість.

В степовому просторі Огуз знаходиться на одній прямій, що простяглася більш ніж на 100 км, з чотирма найбільшими курганами Скіфії - Ковдом, Солохою, Чортотликом і Олександрополем, де трохи відхилився до сходу. Огуз є одним з самих південних в цьому ряду. Вся ця низка курганів розташована вздовж "одвічного" в'язу від Боспору, через Степову Скіфію, до скіфського Лісостепу.

Кургани, що складали найближче оточення Огузу, знаходились по берегах Сірогозьської балки і являли собою відокремлену групу поховальних пам'яток в центральній частині Дніпро-Молочанського межиріччя. До неї входили: Козел, Дев, Малий Дев, Малий Огуз, курган "з глибокою катакомбою", та декілька невеликих курганів доби бронзи та скіфського часу, що були розкопані в різні роки /Ф.А.Браун, М.І.Бесєловський, К.Е.Думберг, О.М.Лесков, Ю.В.Болтрик/.

2. В другому підрозділі подає зведена інформація про конструкцію насипу і підземних споруд.

Непівсферичний насип кургану зведено в два етапи, його висота перевищувала 21 м, діаметр сягав 100-110 м. Основою насипу є обваловка висотою 6-12 м при діаметрі 60-70 м, що складалася з викиду Центральної могили та вальків. В західній і східній її частинах було зроблено проходи- доріжки завширшки від 4 до 12 м в різних частинах, що вели до Центрального поховання. На західній доріжці було влаштовано окрему могилу /розмірами 3,4x3,2 м, глибиною 2,2 м/ з похованнями чотирьох коней. В 5 м к заходу від Центрального поховання, на 1 м вище рівня цієї ж доріжки знаходився кістяк коня, що лежав головою на схід. У південній схил західної доріжки були вставлені дерев'яні ратича. Насип укріплений кам'яною кременю, діаметром 105 м, від якої збереглися лише три невеликі фрагменти. Рів /діаметр 123 м, ширина 4-8 м/ оточував насип суцільним кільцем. В ньому зафіксовані залишки поховальної тризни у вигляді кісток тварин та амфорного бою. Викид з рову виладався з його зовнішнього боку та утворював вэд висотою 1 м.

До комплексу ЦПС відносяться: Центральна могила, дві Західні могили, кінька могила і поховання коня на західній доріжці. ЦПС являє собою складну споруду. Вхідна яма підпрямокутна в плані, була орієнтована - захід-схід, розмірами 4,4x4,2 м, глибиною 4,3 м. Біля дна під західною і східною стінками зроблено по дві ніші, з південно-західного кута ями йшов "сліпий хід" на початку якого було знайдено кістяки чоловіка і коня. Від північної стінки з північному напрямі йшов дромос довжиною 36 м, шириною 2,7 м; в 4,4 м від камери в ньому знаходився кістяк охоронця, що лежав головою на захід. В центрі насипу знаходився чотирикутний котлован, орієнтований по сторонах світу /розміри в верхній частині 16,8x16,8 м, глибина 6,6 м/ з трьома нішами з похованнями слуг. До котловану вели два пандуви з заходу і півдня. В котловані було спорудже-

но кам'яний склеп висотою 4,2 м, розміром 6,4х6,4 м, чотирикутний в основі з уступчастим склепінням. У склепінні використано залізнi скрепи залиті свинцем. Вхід в склеп зачиняла кам'яна плита, що спиралася на два кам'яні стовби. Від входу йшла галерея з облицьованими камінням стінами та уступчастим склепінням, яка переходила у дромос.

Обидві Західні могили знаходились в 40 м на південний схід від котловану ЦПС і являли собою споруди підбійного типу, що відрізнялися лише розмірами. Перша Західна могила виявилася пустою. В другій Західній могилі було поховано охоронця, що лежав головою на схід.

Південна могила розташована в 56 м на південь від центра кургану. Поховальна споруда являла собою каткомбу з квадратною вхідною ямою розмірами 3,8х3,6 м, глибиною 4,4 м, біля північно-західного кута якої зроблено вхід в камеру розмірами 6х4 м.

Північна могила знаходилась в 50 м на північний схід від центру, являла собою складну катакомбу. Вхідна яма овальної форми, розмірами 4,8х2,75 м, глибиною 5,55 м, орієнтована з північного заходу на південний схід. Вона містила кістяки трьох коней. Заклад входу в дромос складали частини поховального возу. В короткому дромосі /4 м/ влаштовані дві ніші. Трапецієподібна камера розмірами 4,9х2,8 м мала невелику нішу під східною стінкою. Пограбоване поховання містило рештки кісток людини, коня та поховальний інвентар.

3. Порівняльний аналіз поховальної споруди зроблено з збереженням послідовності попереднього підрозділу.

З урахуванням розмірів насипу Огуз належить до групи найбільших скіфських курганів - Чортомлик, Олександрополь, Солоха. Основу насипу складала первинна обваловка - цей конструктивний елемент досить характерний для більшості великих скіфських курганів і бере свій початок від часу виникнення курганного обряду. В первісній обваловці було залишено дві доріжки. Подібні доріжки простежуються, як правило, в західній частині насипу завдяки викриванню їх дна різними покриттями /Краснокутський, Бердянський кургани, Гайманова могила/. Іколки на доріжках влаштовувалася кістяк могила, як в Огузі - в курганах Козел, Солоха, іколки був просто покладений кістяк коня /Огуз/ чи кіський череп, як у Вишневій Могилі і к.21 Гайманового поля. Можливо, і кістяк коня, що був знайдений

І.Є.Забеліним у західній частині насипу Чортомлика теж знаходився на доріжці. Дерев'яні ратища, що були вставлені в охили доріжки, відомі ще з насипу Олександрополя. Найвірогідніше, що прикрашені наверхниками чи бучуками, вони відмічали останній путь небіжчика у погребічний світ.

Основну частину насипу складала валька, що є типовим не тільки для більшості скіфських курганів, але й для споруд інших часів. Первинний насип Огузу вкривала грязеве обмазка. Подібний будівельний елемент був виявлений ще в насипу Вишневої Могили, Жовтокам'янки та Товстої Могили. Насип було укріплено кам'яною крєпідю, характерною для більшості курганів знаті, і оточено суцільним рвом. Рви є характерним елементом скіфських курганів, але найчастіше вони мають 1-2 розриви. Викид із рову правив за підмурок валу, що оточував курган. Вали відмічені лише у Слоновської і Гермесової Головних Близниць та Олександрополя. Згодом вал існував і у Товстої Могили. Спорудження рову та валу були заключними етапами в будівництві насипу.

Залишки поховальної трізни зустрічаються в більшості скіфських курганів, найчастіше в рівчаку чи під краєм насипу, рідше - серед каміння крєпіді.

Підземні поховальні споруди Огуза репрезентовані ЦПС, Південною і Північною могилами. Центральна споруда є найбільш складною і незвичайною. Хоча принципова схема поховання і була характерною для скіфських пам'яток, повного аналога їй немає. Найбільш близьким вхідній ямі за принципом влаштування є Центральне поховання Чортомлика. Подібний же "кутовий" принцип розташування камер відзначений в могилах Козла, Другого Мордвиновського кургану, Центральної могили Першого Мордвиновського кургану. Спорудження так званих "сліпих" ходів відомо в шести скіфських похованнях біля с. Тішовка, але там камери були відсутніми.

За довжиною дромосу найбільш близьким до Огузу є дромос Царькового кургану біля Керчі /87 м/. Серед скіфських курганів слід відзначити Олександрополь, але його дромос /21 м/ значно менший.

За конструкцією камера ЦПС схожа з могилою Жовтокам'янки та камерою к.4, що розкопав Ф.А.Браун 1898 р. біля с.Верхні Сірогози. Але за принципом влаштування вона є унікальною. Кам'яні склепи в насипі поховальних пам'яток Скіфії невідомі. Певною мірою виключенням є лише кам'яна споруда Жовтокам'янки, але вона належить

до іншого типу. Найближчим до огузьського є склеп Царського кургана.

Західні могили містили поховання охоронців. Близьке до огузьського поховання було відкрито К.Е.Думбергом в південно-західній полі Деева кургана, де спіспадає навіть кількість стріл.

Впускна Північна могила за формою та устроєм /ніші в камері/ поховальної споруди є найбільш близькою до Страшної Могили. Впускну Південну могилу за формою та плануванням споруди можна порівнювати із схемою могили кургана Козел.

Послідовність і приналежність могили в кургані були наступними:

Головною і першою в Огузі була Центральна могила, про що свідчить архітектоніка кургану. Основним небіжчиком в ній був чоловік, на користь чого свідчать, насамперед, кількість та призначення коней.

Обидві Західні могили мали підлегле положення щодо Центральної могили, на це вказує орієнтація небіжчика на схід - до господаря. Антропологічні визначення свідчать, що в Другій Західній могилі було поховано чоловіка.

Північна і Південна могили - впускні і належали жінкам. У Північному похованні на користь цього свідчать антропологічні дані, характер інвентаря та призначення коней. Для Південної могили - її положення в кургані, відносно проста поховальна споруда, що схожа за рядом ознак із Східною могилою Бердянського кургану та похованням з Казенної Могили. Можливо тут було поховано жінку, що мала функції жриці.

В третьому розділі проаналізований речовий комплекс кургану, який розглядається на фоні широкого кола знахідок з синхронних пам'яток Скіфії.

Керамічні вироби. Колекцію амфори тарі складають три цілі екземпляри з Північної могили та чисельні уламки із рову та насипу. Домінує група амфор з рюмкоподібною ніжною пізнього варіанту. В цілому амфорна тара укладається в межі 30^xрр. IV ст. до н.е. Три червоноглиняні чашечки, судячи з аналогічних знахідок, датуються в межах другої половини IV ст. до н.е. Серед залишків тризани присутні дві ручки червоноглиняних глеків, що можливо відносяться до того ж часу.

Металевий посуд, світильники. Дві залізні напівферичні чаші походять з ЦПС та Північної могили. Повних аналогій їм нема. Ско-

ріш за все вони є пізніми імітаціями виробів інших типів /срібних та бронзових/, що з урахуванням тенденції розвитку цих знахідок, можуть датуватися другою половиною IV ст. до н.е. Фрагменти срібного кіліка походять з Північної могили. Подібні посудини широко відомі в скіфських похованнях, де вони датуються серединою-другою половиною IV ст. до н.е. З Північної могили походить фрагмент піддону бронзової сітули другої половини IV ст. до н.е. Дрібні уламки бронзових казанів не дають змоги встановити їх форми.

Два бронзових світильника у вигляді чаші з петельчастю ручкою походять з ЦПС. Близькі знахідки відомі в Товстій, Чмирьовій, Страшній Могилах, к.І і 6 біля с.Водославка. Не виключено, що ці речі виготовлені в скіфських майстернях, але прототипами для них були чорнолакові одноручні чаші, відомі в комплексах Ольвійського некрополя та Олінфа IV ст. до н.е. Кам'яний світильник унікальний. Місцезнаходження цих речей в похованнях дає підставу вважати, що в другій половині IV ст. до н.е. існував звичай ставити світильники біля входу в камеру, можливо, запаленими.

Взброя. Вістря стріл були знайдені у всіх похованнях. В наборах переважають тригранні типи, трилопасних значно менше, знайдені також кістяні та дерев'яний екземпляри. Рел'єфні мітки присутні головним чином на вістрях з ЦПС, причому певні види їх співвідносяться з певними типами вістря. Ця обставина відрізняє Огуз від інших пам'яток.

В Західній могилі знайдено бронзову "виделку". Зараз відомо біля 40 подібних речей, що походять із степових і лісостепових пам'яток Північного Причорномор'я. Призначення їх невідомо, але в похованнях вони завжди співвідносяться з вістрями стріл і зустрічаються із рубежа У-IV ст. до I ст. до н.е. Від вістря спису з Північної могили зберігся лише фрагмент втулки, що не дає змоги судити про його форму. По лінійноподібному в розтині уламку лева меча з ЦПС неможливо відтворити його форму. В комплексі ЦПС походять два уламки залізних платівок, що можливо мають відношення до кінцівки піхв меча.

Побутові речі. Всього знайдено чотири ножі, але тільки один цілий. За формою леза та засобам виготовлення і кріплення ручки, вони відносяться до двох типів. Частини кістяних веретен походять з Центральної та Північної могил і відносяться до грецького типу. Можливо в ЦПС їх було два. Ці знахідки мали широке розповсюдження

в скіфських похованнях другої половини IV ст. до н.е. Кістяна косметична допетка не має аналогів. Але близькі за призначенням речі відомі серед боспорських пам'яток. Бронзове дзеркало з боковою ручкою, що походить із північної ніші ЦПС, відноситься до широко розповсюдженого типу, що датується в степових пам'ятках V—IV ст. до н.е. Кістяні деталі дерев'яного ларця знайдені в Північній могилі. Найближчою аналогією їм є ларчик з Ольвії першої половини IV ст. до н.е. Більшість подібних знахідок з скіфських могил датується другою половиною IV ст. до н.е.

Деталі дерев'яного саркофага знайдені в Північній могилі та ЦПС. В останній було знайдено два дерев'яних фрагменти з різбленням. З Північної могили походять кістяні накладки, шарніри, фрагменти золотої фольги з залишками алебастру. Найближчі аналогії знаходяться в пам'ятках Боспору другої половини—кінця IV ст. до н.е. На території Нижнього Подніпров'я залишки саркофагів відомі в Гаймановій, Товстій, Вишневій Могилах, Чортомлику, Мелітопольському курганах та к.6 біля с.Мар'івка.

Прикраси. Прямим аналогієм бронзовому браслету з ЦПС є знахідка з нижнього шару городища Церковище біля м.Смоленська. Пероні і бронзові сережки належать до найбільш поширених типів цих прикрас. Золота сережка з Північної могили у вигляді фігури сфінкса з жіночою головою має аналогії в к.І групи Три Брати та некрополі Феодосії. Цей тип прикрас датується останньою третинною IV ст. до н.е. Складні та золоті намиста, трубчасті та фігурні пронизки та привіски складали набір складних прикрас, що мали розповсюдження як в скіфських, так і боспорських пам'ятках. Найбільш цікавими серед них є золоті крепундії у вигляді пронизок з амулетами-привісками, що походять з поховань Боспору і майже жодного разу не знайдені в скіфських пам'ятках. Найближчі аналогії золотим прикрасам Огузу знайдені в Куль-Обі, Феодосії, Великій Близниці.

Нашивні бляшки фіксують належність до різного типу одягу, в тому числі, головних уборів, плечового одягу і, можливо, взуття. За сюжетами вони розподіляються на 48 типів. В цілому хронологічний діапазон комплексу цих прикрас обмежується 340—300 рр. до н.е. Найбільш близькими є комплекси Олександрополя, Чортомлика, Куль-Оби, Гайманової, Тетяниної та Вебиної Могили.

Кінське спорядження. Вуздовчі гериттури репрезентовані чотирма типами: 1. "прості" убори з залізними наносниками; 2. стандартна се-

рія уборів з птахоклювими нашочниками із золота; 5.срібна вузда фракійського типу; 4.убор типу Чмирьової Могили.

Прості убори відомі в скіфських пам'ятках другої половини IV ст. до н.е. Убори другого типу складають стандартні серії, що походять з Козла, Чортомлика, Товстої, Чмирьової, Страшної Могили та ін. Убори третього типу унікальні, серед них немає двох схожих. Серед скіфських пам'яток вони зустрічаються рідко /Козел, Хомина і Чмирьова Могили, к.ІІ біля с.Гюновка, к.2 біля с.В.Знам'янка/, але багаторазово на території Фракії /Аджігюл, Бейчень, Летніца, Луківіт, Врац, Мезек та інші/. Питання про виробництво цих прикрас не вирішене однозначно. На нашу думку, огузьські гарнітури зроблені фракійськими майстрами. Набір четвертого типу слід називати грецьким. Найбільш близькі знахідки походять з Олександрополя, Куль-Оби, Чортомлика. Прикраси нагрудників відомі в Олександрополі, Чортомлику, Козлі, Товстої та Чмирьовій могилах, Мелітопольському, Краснокутському, Бердянському курганах. Але тільки в Огузі вони суцільно золоті. Шість воронкоподібних золстих виробів мали, безперечно, відношення до вузди і виконували роль амулетів. Деталі седельних оздоб близьки до знахідок з Козла, Олександрополя, Чортомлика. Хронологія седел з металевими оковками визначається в межах останньої третини IV ст. до н.е.

Транспортні засоби. Дерев'яні борти повозки зафіксовані в Північній могилі, з цієї ж могили походять і комплекси бронзових прикрас поховального кортежу. Подібні знахідки походять, як правило, із могил скіфської аристократії і пов'язані з жіночими похованнями.

Четвертий розділ складається з трьох підрозділів: 1.Соціальна характеристика похованих; 2.Дата комплексу; 3.Експлуатаційність спрощення курганів скіфських царів фінальної фази Великої Скіфії.

І.В комплексі Огузу є пряма інформація про поховання семи осіб, що знаходилися в ЦПС чи пов'язаних з ним могилах; посередні дані про головного небіжчика в склепі, та, у крайньому разі, про двох похованих в Північній та Південній могилах. Всі вони розподіляються на дві соціальні категорії: залежні особи та царська еліта.

Для скіфських пам'яток виділені чотири основні діагностичні ознаки /Т.Я.Курочкин/: 1.трудомісткість поховальних споруд; 2.наявність і кількість підлеглих осіб; 3.число кінських жертвоприно-

шені; 4. кількість %/ виробів з дорогоцінних металів.

За обсягом насипу /117 тис.м³/ та підземних споруд /Зільше 1750 м³/ Огуз не має собі рівних серед пам'яток Східної Європи раннього залізного віку. Крім того, обробка та транспортування 3 тис.м³ каменю, 250 м³ камки та 100 тис.м³ вальків потребували праці майже 3 тис. робітників та близько 800 возів протягом 40 днів.

Другою ознакою є наявність підлеглих осіб. Спостереження за похованнями слуг призвели до висновку, що пов'язані із впускними могилами слуги розміщувались в їх межах, а пов'язані з головним небіжчиком - розташовані в межах всього підкурганного простору. Геродот повілсмляв, що загробний почет царя налічував шість осіб. В Огузі збереглося сім слуг, в Чортюмлик у двічі більше. Можливо, це пояснюється тим, що за часів Геродота значно змінився статус царя, що став правителем єдиної Скїфії.

Якщо по чисельності коней Огуз дорівнює чи переважає своїх найближчих сусідів по ранжирних таблицях, то по кількості золотих вуздечкових наборів він удвічі перевершує Чортюмлик /14 проти 7/. Коней, прикрашених золотом, досить впевнено можна вважати кінцями, що належали до царської стайні. До того ж червоний колір і золото-символи касты воїнів та царів.

Огляд залишків поховального інвентаря досить чітко позначає ранг похованих.

В цілому сукупність ознак дозволяє віднести похованих в могилах Огузу осіб до самої верхівки соціальної піраміди скїфського суспільства - рангу царських.

2. Огляд поховального інвентаря на тлі широкого кола аналогій дозволив:

а. отримати широку дату Огузу в межах У-ІУ ст. до н.е. /на основі довгофункціонуючих речей з так званими "плаваючими" датами - ножі, дзеркало, казани, буси, золоті прикраси/;

б. визначити, що основне ядро речового комплексу, головним чином знахідки престижного характеру, відносяться до другої половини, останньої третини ІУ ст. до н.е. /золоті серги, імпортований металевий посуд, золоті бляшки, веретена, ларці, саркофаги/;

в. визначити, що дата поховання в Північній могилі, що незначно відрізняється за часом від ЦПС, фіксується знахідками амфорної тари, яка визначається кінцем третьої чверті ІУ ст. до н.е.

В. Повна інформація про комплекс кургана Огуз дозволяє телер до-

сильше впевнено відносити його до невеликої групи царських могил. Останні датування Чортомлика та Александрополя /А.Ю.Алексеев/ визначають їх хронологічний горизонт - 840-820, 825-800 рр. до н.е. і фіксують, на наш погляд, наступну тенденцію їх послідовності: Чортомлик - Огуз - Александрополь. До цієї ж групи відноситься і Солоха, хоча між часом її спорудження та появою решти царських курганів є значна хронологічна лакуна. Цю обставину можна пояснити, якщо співвіднести цей час з можливим періодом панування Атея.

Для визначення позиції Огузу серед могил скіфських царів другої половини IV ст. до н.е. необхідно вирішити питання відносно хронології цих пам'яток.

Найбільш вивченим та "благополучним" серед них є Чортомлик. При розгляді цієї пам'ятки привертає увагу ряд обставин.

а. комплекс кургану найбільш "чистий" скіфський і складається з трьох могил;

б. асинхронність речового комплексу, яку навряд чи можна пояснити наявністю двох могил, оскільки, на наш погляд, Північну могилу Чортомлика, яка помилково вважається грабіжницьким ходом, слід розглядати як вхідну яму з довгим дромосом. Схема ЦПС Огузу з довгим дромосом може бути своєрідним еталоном для розуміння як Чортомлика, так і інших курганів з довгими дромосами;

в. знахідка ахеменідського меча, що розглядається як дипломатичний дар Александра Македонського /А.Ю.Алексеев, В.Ю.Мурзін, Р.Ролле/ з відповідним датуванням комплексу. Всі дослідники, які зверталися до цієї знахідки /А.Ю.Алексеев, Р.С.Мінасян, Є.В.Черненко/ погоджуються з тим, що стара рукоятка була оздоблена новим клинком, причому ряд ознак свідчить, що це було зроблено скіфськими майстрами. Із чого випливає, що ця річ навряд чи була даром Александра Македонського;

г. архаїчні бронзові казани; на наш погляд, цю обставину можна пояснити особовою небіжчика /його віком/, хоча треба зазначити і аналогічну ситуацію в Солохі;

д. якщо розглядати поховання коней, то простежується тенденція в їх розташуванні - чим раніше пам'ятка, тим більше коней залишено з окремих ямах, чим вона молодша - тим більше коней спускається в дромос.

Для Огузу слід зазначити наступні обставини:

а. яскраве визначення незвичайного для подібних пам'яток сполу-

чення характерних рис скифського та боспорського поховального обряду;

б. дещо омоложують комплекс фракійські вуздечні гарнітури, яких немає в Чортомлику, але присутні в комплексах більш пізнього часу; в. поховання коней в дромосі ЦПС ставить Огуз на наступну за Чортомликом хронологічну позицію.

Олександрополь, що традиційно вважався пам'яткою рубежа ІУ-Ш ст. до н.е., зараз відноситься до останньої третини /С.Ю.Монохов/ останньої чверті /А.Ю.Алексеев/ ІУ ст. до н.е. В цій низці він займає фінальну позицію. На користь цього свідчать: позиція на транскіфській магістралі - крайня з півночі; поховання коней, що майже цілком вищені в дромосі; збільшення кількості ажурних золотих речей.

В цілому ж, всі три комплекси, незважаючи на певну хронологічну послідовність, дуже близькі за часом. Пояснюється це рядом обставин. Враховуючи повідомлення Лукіана Самосатського, Страбона та Плутарха, за якими загибель Атея сталася 389 р. до н.е. в віці більш ніж 90 років, можна припустити, що в Солосі був похований цар - попередник Атея, тоді в Чортомлику слід вбачати могилу самого Атея. Помпей Трог сповіщає про сина Атея, якому під час смерті батька, ймовірно, було не менш 65-75 років. Рік його смерті, мабуть, слід зв'язувати з розповіддю Арріана про смерть скифського царя під час посольства європейських скифів до Олександра Македонського /328/329 рр. до н.е./.

Можливо, з цією особою саме і пов'язаний Огуз. Найвісність боспорських рис в Огузі можна пояснити дінастичним шлюбом сина Атея з однією з боспорських принцес.

Довге перебування Атея при владі і його вік обумовили наступну геронтократизацію скифського престолонаслідування і відбулися на хронологічній близькості царських курганів другої половини ІУ ст. до н.е.

Висновки містять короткі відомки роботи.

Внаслідок дослідження зібрані разом матеріали кількох етапів розкопок та вивчення Огузу і повернуто науці практично забуту пам'ятку. Завдяки новим матеріалам з'явилася змога зрозуміти і відновити схему поховального комплексу, послідовність його споруди та конструктивні особливості насипу та могил.

Проробка окремих категорій знахідок дала змогу визначити та реконструювати кістяний ларець, що став своєрідним індикатором

для подібних знахідок. Визначення золотих амулетів - креспундії стало ключом до версії про причини появи боспорських рис у комплексі Огузу, в тому числі і склепу. Аналіз образотворчого ряду вудечкових прикрас фракійського типу підвів до реконструкції сцени з кентавром і трактуванню її як сюжету із життя Ахілу та вирішення питання про походження цих речей.

Розгляди пам'ятки на загальноскіфському археологічному фоні призвів до перегляду влаштування пам'яток - найближчих хронологічних сусідів Огузу - Чортомлика, Олександрополя, та ряду інших курганів, де схема поховальні споруди Огузу була використана як еталон. Внаслідок зроблено висновок, що Чортомлик та Олександрополь є одночасовими спорудами з довгими дромосами. Це, в свою чергу, потребує корегування хронологічних позицій цих пам'яток в бік зсування дат існування комплексів.

Виділені особливості і сукупна інформація про Огуз дозволили визначити його позицію серед сінхронних пам'яток Нижнього Подніпров'я. Сумарний набір ранжуючих ознак фіксує найвищий престижний рівень і дозволяє вважати головного небіжчика Огуза царем Великої Скіїї. Наявність в Північній могилі Огуза залишків розкішного дерев'яного боспорського саркофага поруч з комплексом чудових ювелірних прикрас, зроблених боспорськими майстрами, свідчить про належність похованої тут особи до царського роду.

Аналіз речового комплексу дозволяє датувати курган кінцем третьої чверті IV ст. до н.е.

В цілому, блок з трьох курганів-гігантів і Солохи дозволяє розглянути курган на історичному тлі. Спираючись на повідомлення античних авторів стосовно царя Атея, зроблена спроба пов'язати курган Чортомлик з його ім'ям, а Огуз - з анонімним царем, можливо, сином Атея, якого зрадував Арріан. Північна могила Огуза співвідноситься з ананімною скіфською царцею, боспорською принцесою за походженням. Решта похованих в кургані визначаються як підлеглі особи.

Феномен комплексу кургана Огуз фіксує точку найвищого економічного злету скіфського суспільства і відзеркаляє технічні та мистецькі досягнення скіфів і сусідніх народів.

За темою дисертації опубліковані наступні роботи:

1. Об античном саркофаге из кургана Огуз // Актуальные проблемы археологических исследований в УССР. Тезисы докладов республи-

канской конференции молодых ученых.-К.,1961.-С.62-65.

2.К интерпретации одной из категорий костяных изделий//Проблемы исследования Ольвии. Тезисы докладов и сообщений семинара.-Парутино,1985.-С.80-81.

3.Ларец из кургана Огуз//СА.-1986.-№ 2:-С.241-247 /співавтор - Ю.В.Болтрик/.

4.Костяные изделия из кургана Огуз//Скифы Северного Причерноморья.-К.,1987.-С.130-140.

5.Скифские седла с металлическими оковками//Проблемы археологии Степной Евразии. Тезисы докладов научной конференции.-Ч.П.-Кемерово,1987.-С.20-22.

6.К семантике изображений на конской узде кургана Огуз//Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Всесоюзного семинара.-Ч.І.-Кировоград,1987.-С.24-27.

7.Каменный склеп кургана Огуз//Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Тезисы докладов научно-практического семинара.-Донецк,1989.-С.151-152.

8.Курган Огуз и склепы Боспорских курганов IV в.до н.е.//Скифия и Боспор. Тезисы докладов юбилейной конференции.-Новочеркасск,1989.-С.97-99.

9.Огуз - курган скифского царя конца IV ст.до н.е.//Золото Степу. Археология України.-Шлезвіг,1991.-С.178-180 /співавтор - Ю.В.Болтрик/.

10.Сюжет з кентавром на фракійській збруї з кургану Огуз//Дослідження старожитностей України. Тези доповідей наукової конференції.-К.,1993.-С.9-11.

11.Скифские уздечки с пластинчатыми налобниками//Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов международной научной конференции.-Мелитополь,1992.-С.17-19./співавтор - Ю.В.Болтрик/.

12.Курган Огуз - величайший курган Скифии//Надгробные могилы в Юговосточна Европа. Тезисы докладов I международного симпозиума "Севтополис".-Каванлък, България,1993.-С.68-69.

13.Сюжет з кентавром на фракійській збруї з кургана Огуз//Археология.-1993.-№ 3.

Підлядо друку 22.12.83. Формат 60x84/16. Папір офс. Офс.друк.
Ум.друк.арк. 0,9. Обл.-вад.арк 1,0. Тираж 100 прим. Зам. № 121.

Поліграфічна діяльність Інституту економіки АН України,
252011 м.Київ 11, вул. Панаса Мирного,26.

460600

AB 29.190

AB 29.190